

KİTABI-DEDE GORGUD SÜJETLERİNİN RİTUAL-MİFOLOJİ SEMANTİKASINDAN /EPOSUN İLK BOYU ESASINDA/

Seyfeddin RIZASOY

Kitabi-Dede Gorgud eposunun ritual-mifoloji semantika çevresinden öğrenilmesini gorgudşünaslığın dünya ve Azerbaycandaki indiki seviyesi, hem şartlandırır, hem de zuretedir. Bele ki, F. Dits, E. Rossi, V. V. Bartold, K. Rūfet, M. F. Köprülüzade, O. Ş. Gökyay, M. Ergin, V. M. Jirmunski, A. Y. Yakubovski, A. N. Kononov elece de gorgudşünaslıgda çoh neheng işler görmüş olan milli gorgudşünaslarımız H. Araslı, M. Tehmasib, E. Demirçizade, M. Seyidov, H. Koroğlu, Ş. Cemşidov, S. Elizade, B. Abdulla, P. Helilov, E. Elibeyzade ve b. alimlerin çohillik ve gergin emeyi sahesinde *Kitabi-Dede Gorgud* eposu bir çoh istigametlerden, elece de metnşünaslıg ve tesviri istigametlerden çoh mehsuldar öğrenilmiştir. Gorgudşünaslıg elmi, tebi ki, yerinde galmır ve bu bahımdan geyd olunan saheler öz inkişafını devam etdirir. Ancag bununla beraber, dünya folklorşünaslığının XX esrde bir sıra ehemiyetli metod ve nezeriyyeleri 80-ci illerin ahırlarına geder gorgudşünaslıgdan yan ötüb geçmiştir. Bura hüsusile semantika, semiotke struktur-semantik berpa, informasiya, tesvir dili /kodu/ ve s kimi meseleler aiddir. Maraglıdır ki, ganunauygun ve diggetelayigdir ki, *Kitabi-Dede Gorgud* eposunun deyilen istigametlerden tedgigine ilk defe Azerbaycanda başlandı ve bu, ele indi de bele olarag galır. Bu bahımdan F. Bayat, M. Elizade, C. Memedov, R. Kamal, A. Acalov ve b. canan gorgudşünasların araşdırmaları Azerbaycan gorgudşünaslarının yaşlı neslinin gördükleri gergin ve şerefli fealiyyetin mentigi davamı kimi meydana çıhmıştır.

Kitabi-Dede Gorgud eposunun öğrenilmesini gözleyen sahelerinden biri de onun süjetlerinin ritual-mifoloji semantika bahımından araşdırılmasıdır. Geyd etmek isterdik ki, ister *Kitabi-Dede Gorgud* eposunu, ister başga en'enevi metnlerin, elecede en'enevi olmayan metnlerin /nesr, poeziya, dram/ ritual-mifoloji semantika, elece de başga yeni predmetler bucağından araşdırılması bütövlükde edebiyatşünaslıg araşdırmalarına tamamilen yeni bir nefes de bahış imkanları vermiş olur. Edebi metnleri sosyalizm realizminin verdiyi gelibden gıraga çıha bilmeyerek öğrenmeye mecbur olan edebiyatşünaslıg bütün hallarda faktı, onun zahiri mentigi strukturununu tesvir etmeye ve onun funksional dinamikasını faktın genetik kontekstinden gıragda, irasional-ideoloji müstevide öğrenmeye mecbur idi. Geyd olunan yeni elmi metod, vasite ve nezeriyyeler ise metni en mühtelif istigametlerden

öyrenmeye, metne avtonom canlı organizm kimi bahmağa, elece de metni onu töreden şüurun öz tekamül dinamikasına malik informasiya teremesi kimi ve s. nezerden geçirmeye imkan verir. Bu bahımdan *Kitabi-Dede Gorgud* süjetlerinin ritual-mifoloji semantika bahımından öyrenilmesi de müasir azerbaycanlının edebi düşünce terzinin konkret tarihinin “fotosu” olan bu abideye tamamilde yeni bahış bucağı vermiş olur.

Geyd edek ki, *Kitabi-Dede Gorgud* metninde ritual meselesine M. Seyidov, B. Abdulla ve b. terefinden ardıcıl şekilde tohunulmuşdur. Bu alimlerin yaradıcılığında fakta etnografik yanaşma terzi daha çoh özünü göstermişdir. Ancag eposun bütövlükde ritual-mifoloji aspektde öyrenilmesi daha geniş olub, rituala etnografik yanaşma bucağını da öz çevresine alır. Bele ki, eposun süjetlerinin ritual-mifoloji semantika çevresinden öyrenilmesi hep nesneden önce süjetin onu törenden, şertlendiren, in’ikas hadisesine çeviren dünya modeli düşünce aktı bahımından öyrenilmesidir. Bu mesele çoh mürekkeb problemdir ve onun problematikliyi paralel araşdırmaların neticelerinden daha çoh asılı olmasındadır.

Kitabi-Dede Gorgud metnindeki rituallar metnin strukturunda mühtelif gatlarda gerçekleşmişdir. Gatlardan biri süjet terkiibinde özüne üzvi yer alan tesviri rituallardır. Başga sözle, araşdırmacı olmayan bele, eposda zahiri semantikasi gah aydın başa düşülen, gah da çetin başa düşülen ritualları-merasim ve ayin seçe bilir. Meselen, eposda tesvir olunmuş toy, yas, ad goyma ve s. törenler. Gatlardan ikincisi bütöv süjetin yoh, onun konkret me’nalı kesiyinin-formulunun mezmununu teşkil eden törenlerdir. Gatlardan üçüncü ise eposun bütöv boylarının mezmununda duran törenlerdir. Meselen, “Bamsı Beyreyin boyu”nun iki hissedenden ibaret olan süjetinin birinci hissesi bütövlükde inisiyasiya /ölüb-dirilme/ töreninin epos süjeti şeklinde gerçekleşmesidir. Yahud ahırını boy etnosu bütövlükde merasimi mifinin gerçekleşmesidir. İndiki halda bunların hamısından dolgun behs etmek mümkünsüzdür. Biz burada konkret olarak eposun ilkin boyundaki süjetin ritual-mifoloji semantikasına ümumi şekilde tohunmag isterdik.

İlkin boy bele adlanır: “Dirse han oğlu Buğacın boyunu beyan eder”. Boyun süjetindeki ritual yuharıda geyd olunan tesnifat bahımından ikinci gata aiddir. Başga sözle, burada tören tesviri bahımından mevcut olmagla, hem de süjetin konkret formulunun mezmununu teşkil edir. İlk boydaki bu konkret formul eposşünaslıgda gehremanın mö’cüzeli doğuluşu adlanır.

Boyun başlangıcından tesvir olunur ki, hanlar hanı Bayandır han ilde bir kere toy edib Oğuzun beylerin gonaglarımiş. Yene de toy edip, at, defe ve goyunun erkeklerinden kesdirir, ag, gırmızı /gızılı/ ve gara otaglar /çadırlar / gurdurur. Emr edir ki, oğlu olanı ağ otağa, gızı olanı-gırmızı, oğlu-gızı olmayanı-gara otağa yerleşdirsinler. Çünkü “oğlu-gızı olmayanı Allah taala gargayıdır. Biz dehi gargarız ...” Dirse hanın oğlu-gızı yohtur. Ona göre gara çadıra yerleşdirirler, gabagina “gara goyun yehnişi”, başga sözle, gara diş heyvan etinden yemek getirirler. İnciyir, evine gayıdır. Avradının mesleheti ile o da ulu toy edir; İç Oğuz, Daş Oğuz beylerini

çağırır, açları yedirir, paltarsızları geyindirir, borcluların borcunu verir. Nehayet bir “ağzı dualının algışı ile tanrı” onlara bir evlad verir: Buğaç doğulur.

Süjetin bu hissesi bütövlükde Buğacın doğuluşunun tesviridir ve doğuluş formulu öz en’enevi strukturu ile süjetin galan hissesi ile mezmun bakımından yoh, forma bakımından, başga sözle, kompozisiya çevresinde elagelenir. Bu bahımdan eslinde doğuluş süjeti boyun bütöv süjetinin öz süjet müstegilliyine malik formuludur. Bu doğuluş süjeti ise Buğacın doğulması ile başa çatır, tamamlanır. Onun süjetin galan hissesi ile elagesi metoforik çalarlı elagedir ki, indiki halda bizim predmetimizden giragdadır.

İlk boyun süjetinin nezerden geçirdiyimiz doğuluş formunun süjeti bütövlükde ritual-mifoloji semantik daşıyır ve bu bahımdan onun bütün fiziki ve mentigi elementleri ritual-mifoloji semantemlerine me’nalana bilir. Süjeti elementlerine, ritual-mifoloji semantemlerine ayrı-ayrı digget edek. Doğuluş süjetinde önce diggeti aydan görünen tören celb edir. Bunlardan biri Bayandır hanın ilde bir kere icra etdiyi törendir. Törenin geçirilme mehanizmi gösterir ki, bu merasim oğuzların mehculdarlığıla bağlı törenlerindendir. Oğuz eli bu törende özü sosial-bioloji deyerleri ile itirak edir. Bütöv törenin mahiyyeti toplumun tesnifatı, özünün bioloji-içtimai gurum kimi tesdig etmesindedir. Bu törende oğlu olanlar, gızı olanlar ve oğlu-gızı olmayanlar, başga sözle, sonsuzlar sosial, mekan, psiholoji tesnifata me’ruz galırlar. Oğuz eli-toplu üç gurupun gurumu kimi formalaşır: Oğlu olanlar, gızı olanlar ve sonsuzlar gurupu. Bu grupların ritual düzümü onların oğuz cemiyetindeki sosial düzümlerini şertlendirir. Ritual gurumunda bu gruplar garşıdurma bloku yaradır: gızı olan-sonsuz, oğlu olan-sonsuz. Belelikle, bütöv gurumunda Bayandır hanın geçirdiyi tören ikitirelidir: oğlu-gızı olanlar ve oğlu-gızı olmayanlar. Oğul-gızı olanlar sosial heyat, oğlu-gızı olmayanlar ise sosial ölüm gutbunu teşkil edirlər. Eslinde bu ritualın başlıca semantik strukturunu heyat-ölüm bloku teşkil edir. Ancag bundan daha başlıca semantik garşıdurmanı ise Tanrı iradesinin -başlıca sakral küçük ritualda gerçekleşen semantik garşıdurma goşalığı teşkil edir. Oğlu-gızı olmag-Tanrı algışı, oğlu-gızı olmamag-Tanrı gargışı semantemleri biçiminde gerçekleşir. Başlıca semantik blok budur. Eslinde bu blok ister doğuluş süjetinin sinhron gurumunda ve isterse de diahron dinamikasında durur /ileride bu barede deyilecek/.

Ritualın gurumunda diggeti celb eden semantemlerden biri de renklerin merasimi semantikasıdır. Bu semantemlerden ritualın gurumunun bütöv menzeresi görünmekdedir. Bele ki, sonsuzlug oğuz toplumunda etnosun konket helgesinin /indiki halda Dirse hanın tayfa gurumunun/ sosial ölümü demek idi. Mekan-zaman deyerlerinin gapalı ritmine esaslanan oğuz toplumunda kollektiv nesil artımı ile gapalı gurumlu heyat ritmine goşula bilirdi. *Gelimli gidimli dünya, sonucu ölümlü dünya* düsturunda modelleşen oğuz dünya modelinde heyat doğularag bu dünyaya gelmekle ölerək bu dünyadan getmeyin gapalı, tekrarlanan ritminden ibaret dinamik bir proses idi. Sonsuzlugla konkret epos vahidi bu prosesden /heyat gütbünden/ gırağa çıhmış

olurdu. Bu ise o toplumun sosyal-kosmik şkalasında içtimai ölüm demek idi. Oğuzlar bu ölüm-sonsuzlug semantik sırasını gara boya ile işareleyirdiler. Bu bahımdan, gara renk möcud ola bilecek möntigi-ikili sistemin ölüm gütbünü teşkil etmekle heyat gütbüne garşı dururdu. Heyat gütbü ise ag ve gırmızı renklerin işare etdiyi semantik deyerlerden teşkil olunurdu. Belilikle, heyat gati öz semantik gurumunda dahili ikilenme teşkil edirdi ve bunun da esasında toplumun özünü cinsi deyerler gatından tesnif etmesi dururdu. Başga sözle, oğuzların ritualda gerçekteşen dünya modeli öz dahili gurumunda ikili yoh, üçlü guruma malik idi. Meşhur ingilis alimi V. Turner mehaz reng ve cinsi simvolika esasında dualizmin hep cür formasını üçüzvü /trihotomik/ tesnifatın terkiib hissesi sayır. Onun geldiği netice oğuz söykeçleri ile de tam tesdig olunur. Bütün bunlardan çihış edip oğuzların nezerden geçirilen ritual dünya modelini bele shemleşdirmek olar:

Tanrı algışı :	Tanrı gargışı
Heyat:	ölüm
Sonlular grubu:	sonsuzlar grubu
Oğlu olanlar:	sonsuzlar
Gızı olanlar:	soncular
Erkek heyvan eti:	dişi heyvan eti
Yeyenler grubu:	yemeyenler grubu
Gırmızılar:	garalar grubu
Kosmos:	haos

Bu semantik bloklar oğuz mifoloji şüurunun dünyanı gavşama vasitesi, şüur aktının yüklü vahidleridir. Oğuz mifoloji şüuru bu semantik bloklarla düşünce emeliyyatlarını heyata geçirir ve onun epik süjetleri de bu emeliyyatların bedii-megik söz kodundan gerçekteşmesidir. Boyun doğuluş süjeti dünya modelinin funksional dinamikasını eks etdirmekle bütövlükde bu semantik blokların hereketi gerçekteşdiren düzümü kimi teşkil olunur.

Yuharıda dedik ki, doğuluş süjetinin sinhron ve diahron dinamikasını Tanrı algışı ve gargışlarından teşkil olunmuş semantik goşalığı teşkil edir; Tanrı gargışı ile Tanrı algışı doğuluş süjetinin start durumunun gurumundan dayanır. Dirse han Tanrı gargışını gerçekteşdirir. Semantik deyer bahımından ölüm, sonsuzlug, oğulsuzlug, gızsızlıg, dişi gara goyun eti, gara, haos semantik vahidleri onunla aynı semantik sıranı teşkil edir. Övladi olanlar ise Tanrı algışını gerçekteşdirir ve heyat, sonluluk, oğul, gız, erkek, heyvanlar, ag, gırmızı, kosmos vahidleri ile aynı işareye malikdir. Başlangıçda bu semantik sıralar eyin sinhron cerge, boyaboy durur. Süjet hadisesi-başga sözle, dünya modelinin bu semantik bloklarının arasındaki garşılıgı münasebetler blokları gapalı diahron cerge boyunca düzür. Doğuluş süjeti Tanrı gargışından Tanrı algışına doğru inkişaf edir; Dirse han avradının mesleheti ile heyrat toyu (doğuluş süjetindeki II ritual-tören) edir ve onlar Tanrının algışına nail olurlar. Ritual mekanı bahımından onlar Tanrı gargışı sahesinden Tanrı algışı sahesine geçirler. Sosyal-ritual deyerler çevresinde onlar elece de ölüm çevresinden

heyat çevresine, sonsuzluktan sonluluğa, konkret olarak onun oğul grubuna, gara geyin yemeyi ritual mövgeyinden erkek heyvan yemeyi mövgeyine, garalar grubundan ağlar grubuna, başka sözle ha osdan kosmosa hareket ederler.

Süjet bütün hallarda hareket, hareketse zaman demektir. Oğuz eposunun bu boyunun doğuluş süjetindeki zaman eposun bütün süjetlerinde olduğu kimi gapalı zamandır. Onun gapalılığını hep nesneden gabag doğuluş süjetinin ritual-mifoloji semantika daşması şertlendirir. Bayındır hanın keçirdiyi toya geder sosyal ölüm tehlikesi süjete has deyil. Süjet ritualla başlayır ve ritualla başa çatır. Çünkü Bayındır han bu töreni ilde bir kere teşkil edir. Hadiseler, mekan, zaman gapalı ritme tabedir. Burada diggeti çeken başlıca megam boyun bütöv süjetinin başlangıcını teşkil eden doğuluş formulunun gapanı süjete malik olmasıdır. Başka sözle, süjetin bir silsilesi, ikinci dairevi ritm başlanır ve hemin ritm boyun sonunda gapanır: *Yum vereyin, hanım*. Başka sözle, gapayağın. Ye'ni süjeti tamamlayağın, sona çatdıracağın. Göründüğü kimi süjet dayanmır. Gapanıp, dolanı silsileni tamamlayır. Bu mehebbet dastanlarında da galmagdadır. Aşig sonda dastanı duvaggapma ile eslinde gapayır; dinamika yine de gapalı, silsilevi harekterlidir. Azerbaycanlıların dilinde indi de işlek olan bir ifade var: "Nece dolanırsan?" Yahud başka bir ifade: "Bir töhör fırlanıg". Bu ifadeler öz arhetiplerinde mifoloji düşünce ile bağlıdır. Süjetin bele gapalılığı bütöv eposa hasdır. Ekser boyların sonunda *Onlar dahi bu dünyaya geldi keçti. Karvan kimi gondı keçdi* formulu tekrarlanır. Eslinde 12 boy oğuzların *gelimli gedimli dünya, son ucu ölümlü dünya* dünya modelini 12 silsilevi-gapalı hareket kimi gerçekleştirir. Bu hareket hemin formolda dünya-ölüm semantik blokunu ifade edir. Digget çeken odur ki, hemin formolda "dünya" sözü "heyat" sözünün ekvivalentidir.

Belelikle, ilk boyun ilk süjeti heyat-ölüm ritualının ilk gapalı diahronik silsilesini teşkil edir. Bu silsile bütöv epos boyu müeyyen ritmle tekrar olunmagda ve daha her defe daha geniş traektoriya cızmagda davam edir. Eposun süjetin bu istigametden öyrenilmesi ise ona ritual-mifoloji semantika predmetinden yanaşmagla mümkündür.